

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه دین و فلسفه

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته علوم قرآن و حدیث

عنوان

بررسی و نقد دعاوی ناسازگاری درونی آیات

قرآن

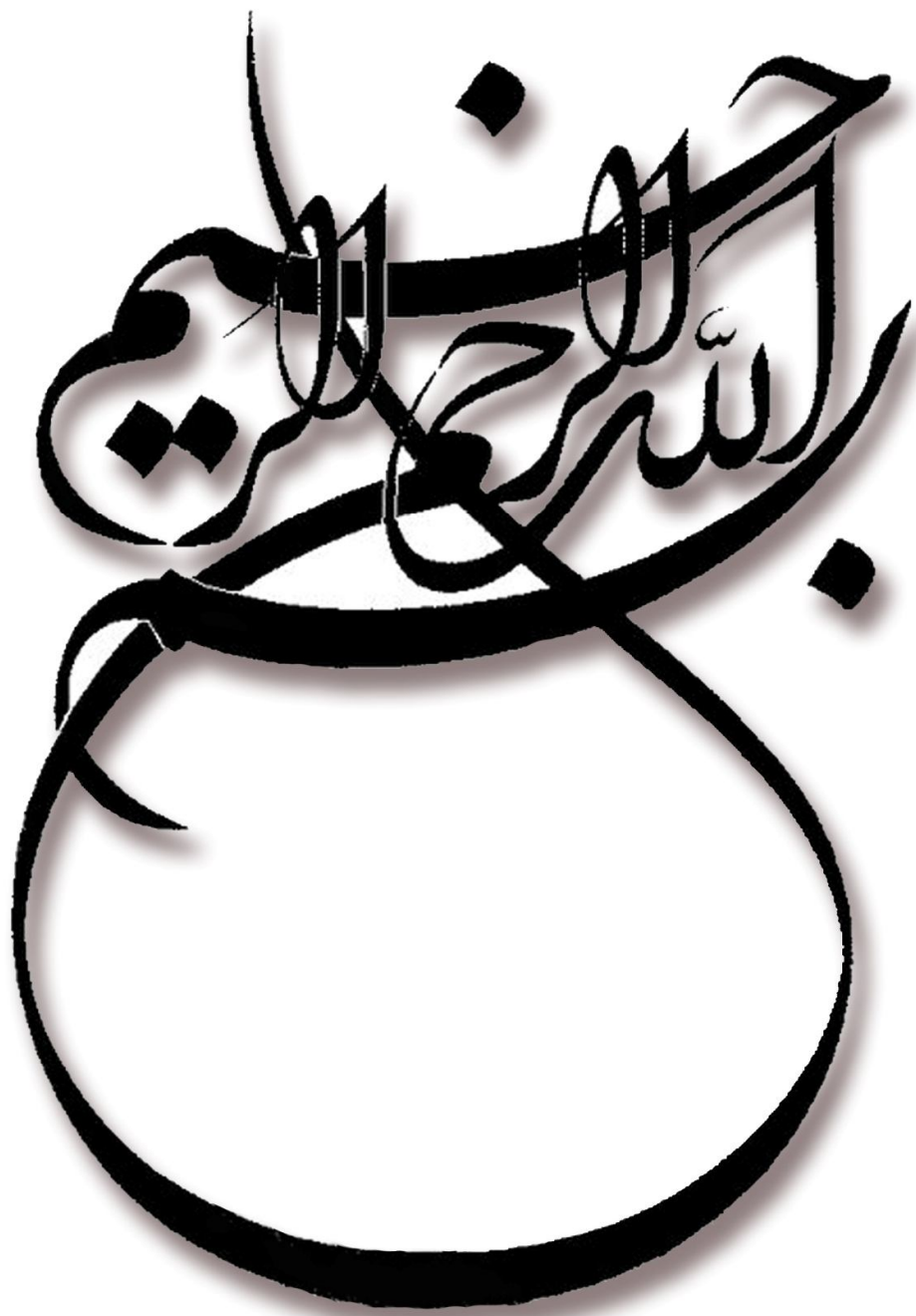
استاد راهنما

دکتر سیداحمد امام زاده

نگارنده

ادریس خضری

شهریور 92

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه دین و فلسفه

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته علوم قرآن و حدیث

عنوان

بررسی و نقد دعاوی ناسازگاری درونی آیات

قرآن

استاد راهنما

دکتر سیداحمد امام زاده

استاد مشاور

دکتر مریم ایمانی

نگارنده

ادریس خضری

شهریور 92

تقدیم :

به پاس محبت های بی دریغشان که هرگز فرو کش نمی کند
این مجموعه را به پدر و مادر عزیزم تقدیم می کنم.

تقدیر و تشکر:

بی‌شک توفیق اندک تحصیل دانش دینی خود را مدیون تشویق و تلاش و کوشش بی‌دریغ پدر و مادرم می‌دانم؛ عاجزانه از درگاه خداوند منان برای آنها نعمت بندگی دنیوی؛ آرامش و قرب الهی اخروی را می‌طلبم؛ انشالله.

ز بوسیدنی‌های روزگار یکی هم بود دست آموزگار

لازم است زحمات صادقانه و راهنمایی‌های ارزشمند اساتید بزرگوارم؛

استاد گرانقدر، جناب آقای دکتر سیداحمد امام زاده

که راهنمایی این پروژه را بر عهده داشتند و دکتر مریم ایمانی که

مشاور این حقیر در پروژه بودند،

و همچنین اساتید بزرگوار،

آقایان دکتر هدایت الله جلیلی، دکتر روح الله نجفی و دکتر عبدالوهاب

شاهرودی را پاس دارم.

خداوند متعال همه اساتیدم را پاداش نیک عطا فرماید.

تقدیر و تشکر فراوان گوارای وجود دوستان و همراهان دوران تحصیل باد

که این حقیر را تحمل نمودند مخصوصاً آقایان ایرج سلیمان جهان، نجم

الدین مینا پور، حامد مختاری، امیر تمیمی و . . . از خداوند متعال برای

این عزیزان توفیق روزافزون را خواستارم.

چکیده

یکی از مباحث مطرح شده در کتاب های علوم قرآن و تفاسیر، موضوع ناسازگاری آیات قرآن است. میزان قوت اشکالات مطرح شده در این باب به یک اندازه نیست و برخی از آن ها بسیار سطحی و برخی دیگر بسیار جدی و بحث برانگیز است، مفسران مسلمان در مواجهه با ناسازگاری و اختلاف آیات قرآن با یکدیگر، رویکردهای متفاوتی داشته اند. در این پایان نامه سعی شده است تا زمینه ها و همچنین نحوه و روش پاسخ دادن به ناسازگاری درونی آیات قرآن مورد بررسی قرار گیرد. در این پایان نامه ناسازگاری درونی آیات بر اساس موضوع دسته بندی شده است. ناسازگاری درونی آیات قرآن در آیات مربوط به؛ آفرینش، معاد، پیامبران، ملائکه، خداوند و احکام فقهی و ... مطرح شده است، که در این پایان نامه ناسازگاری های درونی آیاتی که در موضوع معاد و آفرینش آمده اند، بررسی شده است. ابتدا دیدگاه های قائلین به ناسازگاری در موضوع مربوطه طرح شده و سپس جوابهای ارائه شده در کتب تفسیری و علوم قرآنی در آن موضوع به بوته نقد گذاشته شده اند.

کلید واژه: قرآن، ناسازگاری آیات، شبهات قرآنی، آیات آفرینش، آیات معاد

فهرست

عنوان	صفحه
فصل اول.....	أ
کلیات.....	أ
۱-۱) مقدمه.....	۲
۲-۱) بیان مساله.....	۴
۳-۱) سوال های تحقیق.....	۶
۴-۱) فرضیه های تحقیق.....	۶
۵-۱) اهداف تحقیق.....	۷
۶-۱) پیشینه.....	۷
۷-۱) روش تحقیق.....	۱۰
۸-۱) تعریف اصطلاحات.....	۱۵
فصل دوم.....	۱۹
دعاوی ناسازگاری آیات مربوط به آفرینش.....	۱۹
۱-۲) مبحث اول: ابتدا زمین خلق شد یا آسمان؟.....	۲۰
۲-۲) مبحث دوم: تعداد ایام آفرینش آسمان و زمین.....	۲۸
۳-۲) مبحث سوم: آفرینش آسمان و زمین لحظه ای یا تدریجی.....	۳۹
۴-۲) مبحث چهارم: چسبیده بودن آسمان و زمین.....	۴۷
۵-۲) مبحث پنجم: هدف از خلقت انس و جن.....	۵۴
۶-۲) مبحث ششم: ماده نخستین آفرینش انسان.....	۶۵
۷-۲) مبحث هفتم: ماده اولیه خلقت موجودات.....	۷۷
فصل سوم.....	۸۷
دعاوی ناسازگاری آیات مربوط به معاد.....	۸۷
۱-۳) مبحث اول: پرسش و گفتگو در بهشت.....	۸۸

۹۶.....	مبحث دوم: نحوه گرفتن پرونده اعمال
۱۰۰.....	مبحث سوم: عاقبت یهودیان و مسیحیان
۱۰۷.....	مبحث چهارم: دخول همه به جهنم
۱۱۵.....	مبحث پنجم: طعام دوزخیان
۱۱۸.....	مبحث ششم: مدت قیامت
۱۲۳.....	مبحث هفتم: قبض روح
۱۳۰.....	مبحث هشتم: تعداد باغ های بهشت
۱۳۵.....	مبحث نهم: تعداد گروههای قیامت
۱۴۲.....	نتیجه گیری
۱۴۴.....	منابع و مأخذ

فصل اول

کلیات

(۱-۱) مقدمه

قرآن کتابی است که در موضوعات گوناگون وارد شده و در هر کدام هدف هدایتی خود را تعقیب کرده است: معارف الهی، احکام حقوقی، تعلیمات اخلاقی، سرگذشت پیامبران و اقوامشان، توجه دادن انسان به خودش و به آیاتی که در برّ و بحر و زمین و آسمان است و دیگر مواعظ و حکمتها. این کتاب در مدت 23 سال بر پیامبر اسلام فرود آمده: در مکه و مدینه، در حضر و سفر، در صلح و جنگ، در حال آرامش یا مبارزه و کوشش، در ابتدای بعثت که تنها با وجود مخالفان توانا دعوتش را آغاز کرد، تا پسین هنگام که از آخرین حج- سال دهم هجرت- بازمی‌گشت و در مقام قدرت و رفعت بوده، در تمام این احوال مختلف و موقعیتهای متفاوت آیاتی تلاوت می‌کرد که با داشتن محتوایی گوناگون، در بلاغت و استواری عبارت بی‌اختلاف بود و با وجود ورود در مباحث نظری و عملی لفظ و معنی‌اش تضاد و تناقضی با هم نداشت و آغاز و انجامش هماهنگ و دعوت کننده به توحید بود. تأمل در این خصوصیت می‌رساند که قرآن از افقی برتر و مبدئی داناتر از انسان صادر شده که دستخوش تغییر نیست و بشری که حالانش گونه‌گون و تغییرپذیر است و رو به تحول و تکامل یا نقصان است، هیچ‌گاه نمی‌تواند منشأ چنین کتابی حکیمانه، پرمایه، ژرف، حرکت‌آفرین و انسان‌ساز باشد. قرآن خود از این ویژگی چنین خبر می‌دهد: (أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَ لَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا؛ آیا در [معانی] قرآن نمی‌اندیشند؟ که اگر از جانب غیر خدا بود قطعا در آن اختلاف

بسیاری می‌یافتند.) (نساء/82)، آری این هماهنگی آیات و سازگاری تعلیمات و وجود هدفی واحد در سراسر قرآن می‌رساند که خاستگاه آن فراتر از افکار بشری و مبدأ آن بیرون از آفاق خاکی است.

طباطبایی در تفسیر این آیه چنین آورده است: «غرض آیه شریفه بیان این جهت است که در قرآن کریم اختلافی نیست و قهرا بود و نبود اختلاف در بیش از یک آیه تصوّر دارد، لذا احتمال اول یعنی تأمل در یکایک آیات منظور عمده است، هر چند که این معنا احتمال دوم را هم نفی نمی‌کند. و مراد آیه این است که مخالفین قرآن را تشویق کند به دقت و تدبیر در آیات قرآنی و اینکه در هر حکمی که نازل می‌شود و یا هر حکمتی که بیان می‌گردد و یا هر داستانی که حکایت می‌شود و یا هر موعظه و اندرزی که نازل می‌گردد، آن نازل شده جدید را به همه آیاتی که مربوط به آن است عرضه بدارند چه آیات مکی و چه مدنی، چه محکم و چه متشابه، آنگاه همه را پهلوی هم قرار دهند تا کاملاً بر ایشان روشن گردد که هیچ اختلافی بین آنها نیست. و متوجه شوند که آیات جدید آیات قدیم را تصدیق و هر یک شاهد بر آن دیگری است، بدون اینکه هیچگونه اختلافی در آن دیده شود، نه اختلاف تناقض، به اینکه آیه ای، آیه دیگر را نفی کند و نه اختلاف تدافع که با هم سازگار نباشد.»¹

بشر هر اندازه هم در فنی متخصص باشد وقتی کتابی را در فنی تألیف می‌کند در صورتیکه فصول کتاب را در زمانهای مختلف بنویسد، متخصصان دیگری که به آن کتاب مراجعه می‌کنند اختلاف سلیقه‌های بسیاری در آن می‌بینند و حتی شاید تناقض‌ها و تضادهائی در آن پیدا کنند.

¹ طباطبایی، محمد حسین، (1374)، المیزان، مترجم؛ محمد باقر موسوی همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ج 5، ص

اگر مدت تألیف کتاب زیاد طول بکشد (مثلاً بیست سال) و کتاب نه دربارہ یک موضوع بلکه در بارہ موضوعات متنوع بسیاری تألیف شده باشد و نویسندہ آن در حالات مختلفی از غم و شادی و جوانی و پیری و بیماری و تندرستی و در بحرانهای مهمی که برای او پیش آمده آن کتاب را بنویسد، پرواضح است کہ بخشهای مختلف کتاب با ہمدیگر ہمہنگ نخواہد بود و نویسندہ دچار تضادها و تناقضهای بسیاری خواہد شد.

این حقیقت را کہ در قرآن تناقض و اختلاف وجود ندارد، خود قرآن دلیلی بر حقانیت و اعجاز قرآن گرفته و مردم را بہ اندیشیدن در این مسئلہ فراخواندہ است. البتہ معلوم است کہ منظور از نبودن اختلاف در قرآن، نفی تناقض در میان مطالب قرآن و نبودن اختلاف و تضاد در میان موضوعات مطرح شدہ در آن است، ولی اختلافاتی مانند اختلاف در کوتاهی و بلندی آیات و یا اختلاف قرائت و یا اختلاف در درجہ فصاحت و بلاغت آیات، در قرآن وجود دارد ولی دلیل بر سستی و ضعف نیست.^۱

بہ ہر حال آنچه مسلم است، این است کہ با وجود اینکه آیات قرآنی در مقاطع مختلف و در حالتہای گوناگون و در طول بیست و سہ سال نازل شدہ است، ہیچگونہ تضاد و ناسازگاری میان آیات و مطالب آن وجود ندارد و این خود یکی از نشانہهای بارز حقانیت قرآن است و بہ روشنی دلالت بر این می کند کہ قرآن از جانب آفریدگار جہان است.

۲-۱) بیان مسالہ

از ہمان ابتدای اسلام گروہی با اغراض گوناگون با طرح مواردی درصدد بیان ناسازگاری در قرآن بودہ اند کہ پیشینہ آن بہ قدمت قرآن باز می گردد. بہ عنوان مثال، در سراسر قرآن

^۱ . دہقان منگابادی، بمانعلی، (۱۳۸۲)، بررسی سیر تاریخی و عوامل موہم تناقض در قرآن، فصلنامہ مقالات و بررسی

خلقت آسمان ها و زمین مجموعاً 6 روز بیان شده است. (اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ مَا لَكُمْ مِّن دُونِهِ مِن وَلِيٍّ وَلَا شَفِيعٍ أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ) «السجده/4» و در آیات (ق/38، اعراف/54، حدید/4، فرقان/59) نیز حقیقت خلقت آسمان ها و زمین در شش روز مطرح شده است. ولی اگر مجموع ایام خلقت آسمان و زمین در آیات 9 تا 12 سوره فصلت را در نظر بگیریم، این ایام 8 روز می شود، آیاتی که بیان متفاوتی با دو دسته آیات فوق دارد، (قُلْ أَنتُمْ لَتَكْفُرُونَ بِالَّذِي خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ ... وَ قَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ ... فَفَضَّلْنَهُنَّ سَبْعَ سَمَوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ) «فصلت 9-12» این به عنوان ناسازگاری آشکار مطرح شده است.

بطور کلی ناسازگاری به دودسته تقسیم می شود:

الف) ناسازگاری ابتدای و ظاهری ، ب) ناسازگاری واقعی و حقیقی.

آن چه از ناسازگاری آیات قرآنی به نظر می آید، ابتدایی و ظاهری است. مساله پژوهش حاضر این است که چگونه به این ناسازگاری ها و تعارض درونی آیات قرآن پاسخ داده شده است؟ جواب های ارائه شده مستند و قانع کننده هستند؟ حال این پژوهش می کوشد تا ناسازگاری های درونی آیات قرآن را در موضوع معاد و آفرینش با توجه به اقوال و مستندات که در کتب علوم قرآنی و تفاسیر، ذیل این ناسازگاری ها ذکر شده است را بیان نموده و به مساله و پرسش ذکر شده پاسخ دهد. البته علاوه بر ناسازگاری در موضوع معاد و آفرینش، ناسازگاری های درونی دیگری با موضوعاتی مثل خداوند، فرشتگان، پیامبران، احکام فقهی و ... بیان شده، که به علت زیاد شدن مطالب و پراکندگی موضوع، آنها بررسی نشده اند، چون می توان در هر یک از موضوعات گفته شده، پایان نامه ای جداگانه نوشت.

۳-۱) سوال های تحقیق

1- عالمان علوم قرآنی و مفسران چگونه به دعاوی ناسازگاریهای درونی آیات پاسخ داده

اند؟

2- تا چه اندازه ای جوابهای ارائه شده برای این ناسازگاریها مستند ، شفاف و قانع کننده

هستند؟

3- علل و ریشه های پندار ناسازگاری آیات قرآن از کجا نشات می گیرد؟

۴-۱) فرضیه های تحقیق

فرضیه اول: عالمان علوم قرآنی و مفسران به بیشتر این ناسازگاریها جواب داده اند، و

دلایلی برای رد آنها بیان کرده اند.

فرضیه دوم: جوابهای ارائه شده برای ناسازگاری آیات، در کتب و تفاسیر موجود، کافی

نبوده و نیاز به تحلیل بیشتری است. وجود بحث های زیاد در مورد ناسازگاری آیات نشان

دهنده این است که هنوز جواب قطعی و شفافی به این ناسازگاریها داده نشده و می توان

جوابهایی مستندتر و واضح تر برای این ناسازگاریها بیان کرد.

فرضیه سوم: از مهم ترین علت های ناسازگاری در قرآن می توان به بیان حالت های

مختلف و تحولات یک موضوع، مثل آیاتی که مراحل خلقت را بیان می کنند، اشاره کرد.

همچنین اختلاف دو یا چند آیه در یک موضوع، مثل سوال و عدم آن در قیامت و یا عدم

آگاهی از قوانین متشابهات و محکمت در قرآن ، هم می تواند از علل ایجاد پندار ناسازگاری در

قرآن باشد.

۵-۱) اهداف تحقیق

- 1- دفاع از قرآن در برابر طعنه ها و تهمت هایی که تحت عنوان ناسازگاری آیات بر قرآن وارد می شود.
- 2- تبیین موضوعی ادعاهای وارد شده در مورد ناسازگاری آیات قرآن و دسته بندی موضوعی ناسازگاری ها .
- 3- بیان دیدگاه ها و پاسخ هایی که حول ناسازگاری آیات مطرح شده و نقد نظرات متقدمان و متاخران که پیرامون این موضوع آمده است.

۶-۱) پیشینه

در مورد ناسازگاری آیات از همان ابتدای نگارش کتاب های علوم قرآنی ، محققان علوم قرآنی بخشی را به این موضوع اختصاص داده اند، همچنین در تفاسیر به این موضوع در ذیل آیات مربوطه اشاره های شده است. در بیشتر آثار متقدمان اعم از کتب و تفاسیر، نظرات بسیار خلاصه و در حد یک یا دو خط بوده و به خوبی ناسازگاری برای خواننده تبیین نمی شد، به همین دلیل در آثار متاخران جنبه توضیحی این ناسازگاری ها بیشتر می شود، اما اشکال عمده آثار معاصران عدم دسته بندی این ناسازگاری ها است، در این پژوهش سعی شده است ناسازگاری ها بر اساس موضوع دسته بندی شود و بر این اساس به تحلیل ناسازگاری ها پرداخته شود. اما بر خلاف این پایان نامه بیشتر تالیفات انجام شده در این زمینه فاقد دسته بندی موضوعی بوده و به همین دلیل خواننده در مراجعه به این منابع دچار سردرگمی می شود، بنابراین مزیت اصلی این پایان نامه نسبت به سایر تالیفات ارائه شده دسته بندی موضوعی ناسازگاری های درونی آیات است.

در این موضوع متقدمان و متاخران آثاری نگاشته اند که اهم آنها عبارتند از:

سیوطی ؛ "ابو علی محمد بن مستنیر بصری" ، معروف به «قطرب نحوی» را اولین کسی معرفی می نمایند، که در این فن کتاب نگاشته است، و اسم کتاب او را «الرد علی الملحدین

فی متشابه القرآن» عنوان می کنند.¹ زرکشی هم به این نکته اشاره کرده است.² البته ابن ندیم نیز در «الفهرست» همین کتاب را ذکر کرده است.³

البته این گفته درست نمی باشد چون که «سفیان بن عیینه هلالی کوفی» (متولد 107 ه) کتابی به نام «جوابات القرآن» دارد و او قبل از قطرب می زیسته است.⁴ این نظر را داودی هم آورده است.⁵ البته قبل از سفیان هم شخص دیگری به نام «مقاتل بن سلیمان» کتابی با عنوان «الجوابات فی القرآن» دارد، البته قابل ذکر است که هر سه کتاب که در مورد آنها سخن گفته شد، مفقود شده اند.⁶

ابن اسحاق کندی، مشهور به فیلسوف عرب، در نیمه قرن سوم، می خواست رساله ای در مورد تناقض و ناسازگاری در قرآن جمع آوری کند که امام عسکری (ع) در برابرش ایستاد و با دلیل قاطع او را از این عمل باز داشت.⁷

قدیمی ترین کتابی که تدوین و انتشار یافته است، متعلق به «ابو محمد عبدالله بن مسلم بن قتیبه دینوری معروف به ابن قتیبه دینوری» است، به عبارتی می توان او را اولین نفری دانست که در این زمینه کتاب نگاشته است، که کتاب او «تاویل مشکل القرآن» نام دارد. ابن قتیبه در سال 276 ه فوت کرده اند.⁸

¹. سیوطی، جلال الدین، (1363)، الاتقان فی علوم القرآن، مترجم؛ سید مهدی حائری قزوینی، امیر کبیر،

ج2، ص89

². زرکشی، بدرالدین، (1410ق)، البرهان فی علوم القرآن، بیروت، دارالمعرفه، ج2، ص45

³. اسحاق ابن ندیم، (1398ق)، الفهرست، بیروت، دارالمعرفه، ص57

⁴. همان، ص51

⁵. داودی، (بی تا)، طبقات المفسرین، بیروت، دارالکتب العلمیه، ج1، ص198

⁶. ذهبی، محمد بن احمد، (1413ق)، سیر اعلام النبلاء، بیروت، انتشارات موسسه الرساله، ج7، ص201

⁷. ابن شهر آشوب، محمد بن علی، (1376ش)، مناقب ابن شهر آشوب، نجف، مکتبه الحیدریه، ج4، ص424

⁸. ذهبی، محمد بن احمد، (1413ق)، سیر اعلام النبلاء، بیروت، موسسه الرساله، ج13، ص296

قاضی عبد الجبار معتزلی(ت: 415 ق) نیز کتاب «تنزیه القرآن عن المطاعن» را نگاشته است.

محمد الفاتح مرزوق نیز در این موضوع کتابی با عنوان «دفاع الاسلام ضد مطاعن التبشیر» دارد.

قطب راوندی(ت: 573ق) در کتاب «الخرائج و الجرائح» فصلی را به ردّ شبهات اختصاص داده است.

ابن شهر آشوب مازندرانی(ت: 666 ق) نیز رساله‌ای در پاسخ به 1200 شبهه پیرامون قرآن نوشته است.

همچنین جلال الدین سیوطی در کتاب «الاتقان فی علوم القرآن» در باب چهل و هشتم به مساله تناقض پرداخته است. کتاب او با ترجمه سید مهدی حائری قزوینی، توسط مؤسسه انتشاراتی امیرکبیر در تهران به چاپ رسیده است.

علّامه محمد باقر مجلسی نیز در بحار الانوار(ج 89 ، ص 141 و ج 90، ص 98 تا 142) بحث مبسوطی درباره شبهات قرآنی دارد.

احمد عمران نیز «القرآن و المسيحيه في الميزان» را در پاسخ به اشکالات اسلام‌شناس و قرآن‌شناس مسیحی لبنانی یوسف حداد مؤلف کتاب «القرآن و المسيحيه» نگاشته است .

آیت الله محمد هادی معرفت نیز در کتاب «شبهات و ردود حول القرآن الکریم» بسیاری از شبهات قرآنی را بررسی کرده است. ایشان در مورد تناقضات قرآنی نیز بحث کاملی را ارائه کرده اند.

سید ابوالقاسم خوبی نیز در کتاب «البيان في تفسير القرآن»، از عدم تناقض در قرآن سخن گفته اند.

استاد خلیل یاسین کتابی در دو جلد به نام «أضواء على متشابهات القرآن» نگاشته که در آن به 1651 پرسش پاسخ داده است. این کتاب در دارمکتبه الهلال چاپ شده است.

عبدالمحسن مطیری در سال 2003 در دانشگاه الازهر مصر، پایان نامه ای را با عنوان (الطعن فی القرآن و الرد علی الطاعنین فی القرآن فی القرن الرابع عشر الهجری) با درجه دکتری دفاع کرد که در آن، تمامی شبهاتی که در دوره معاصر بر قرآن وارد شده است، را آورده و سعی کرده برای آنها راه حل های را بر اساس منابع متاخران ارائه کند.

۷-۱) روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش، روش اسنادی و کتابخانه ای و مبتنی بر گردآوری آرا و اندیشه های مفسران و محققان علوم قرآنی از خلال تفاسیر و کتاب های آنها می باشد، که با تجزیه و تحلیل آنها و بر مبنای اصول روش شناختی و تحلیل منطقی در مسیر پاسخ به سوالات مطرح شده در پژوهش و رسیدن به اهداف پژوهش به نگارش در آمده اند.

علل تصور تناقض و تضاد در قرآن

این حقیقت در مباحث «اعجاز قرآن» بیان شده است که یکی از معجزه های قرآن مسئله «عدم اختلاف و تضاد در آیات آن» می باشد و همین معجزه یکی از دلایل صدق بعثت پیامبر اسلام(ص) می باشد و این که این کتاب فقط از سوی خداوند نازل شده است و در سراسر آن تضاد و اختلاف مشاهده نمی شود، زیرا شرایط نزول قرآن و شرایط وجودی آورنده قرآن ، یعنی پیامبر اسلام(ص) به طوری مختلف و متفاوت بوده است که اگر از سوی خداوند متعال نبود بطور حتم بین آیات و مطالب آن اختلاف و تناقض و تضادهای بسیاری وجود داشت.

بدرالدین زرکشی برخی از موجبات اختلاف را چنین ذکر می کند:

1. بیان حالت های مختلف یک موضوع و مراحل گوناگون رشد آن؛

مانند تعبیرهای گوناگون قرآن درباره آفرینش آدم با اشاره به مراحل مختلف رشد وی که گاهی می فرماید: «خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ؛ او را از خاک آفرید» (آل عمران / 59) و زمانی «مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ؛ از گِل بد بوی (تیره رنگی) گرفته شده بود آفریدیم» (حجر ، 26) و یا «مِنْ طِينٍ لَازِبٍ؛ ما آنان را از گِل چسبنده‌ای آفریدیم» (صافات/11) و گاه «مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ؛ انسان را از گِل خشکیده‌ای همچون سفال آفریدیم.» (رحمن/14)

بی شک تعبیرهای یاد شده با یکدیگر متفاوت است و این تفاوت به دلیل آن است که هر کدام ناظر به مرحله ای از مراحل آفرینش کالبد آدم است، لذا «صلصال» با «حماً» تفاوت دارد و «حماً» با «تراب» فرق دارد؛ هر چند تمام موارد مذکور، در جوهر اصلی آن، یعنی «تراب» ریشه دارد و حالتها و مراحل یاد شده، هر کدام، از تراب (خاک) ناشی شده است.

نمونه دیگر، تعبیرهای گوناگون قرآن در باره عصای موسی (ع) است؛ آن جا که از آن به اژدهای نمایان یاد می کند: «فَأَلْقَى عَصَاهُ فَإِذَا هِيَ ثُعْبَانٌ مُّبِينٌ» (شعراء/32)، در آیه ای دیگر، عصا را به مار کوچک تشبیه می کند: «وَأَنْ أَلْقِ عَصَاكَ فَلَمَّا رَءَاهَا تَهْتَزُّ كَأَنَّهَا جَانٌّ وَلِي مُدَبِّرًا وَ لَمْ يُعَقِّبْ...» (قصص/31)

2. اختلاف دو یا چند آیه در موضوع؛

مانند آیه «وَ قَفُوهُمْ إِنِّي لَأَسْئَلُنَّهُمْ؛ آنها را نگهدارید که باید بازپرسی شوند» (صافات/24) و نیز آیه «فَلَنَسْئَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ وَ لَنَسْئَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ؛ به یقین، [هم] از کسانی که پیامبران به سوی آنها فرستاده شدند سؤال خواهیم کرد [و هم] از پیامبران سؤال می کنیم» (اعراف/6).

مفاد دو آیه درباره وقوع سوال و بازخواست در قیامت است ، در حالی که ظاهر آیه «فَيَوْمَئِذٍ لَا يُسْأَلُ عَنْ ذَنْبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌّ» در آن روز هیچ کس از انس و جنّ از گناهش سؤال نمی‌شود [و همه چیز روشن است] (رحمن/39)، برعدم بازخواست از گناهان در قیامت دلالت دارد.

3. گاهی تفاوت دو آیه به جهت وجه عمل است؛

چنان که در آیه « فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَ لَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ؛ این شما نبودید که آنها را کشتید؛ بلکه خداوند آنها را کشت» (انفال/17) که نسبت دادن عمل به آنان از جهت مباشرت فعلی است ، ولی نفی آن از جهت تاثیر عمل است که منوط به اذن و اراده خداوند است . به همین دلیل گفته می شود افعال انسان مخلوق خداوند است ؛ هر چند اختیار به او نسبت داده شود. بدین جهت که با اراده و اختیار او انجام گرفته است. بنابراین نفی فعل به یک اعتبار ، با اثبات آن به اعتبار دیگر ، منافاتی ندارد.¹

4. اختلاف در حقیقت و مجاز است:

مانند این آیه « وَ تَرَى النَّاسَ سُكَارَى وَ مَا هُمْ بِسُكَارَى؛ و مردم را مست می‌بینی، در حالی که مست نیستند» (حج/2) مراد ، بیهوشی و از خود رفتن به جهت رویارو شدن با دشواری شرایط قیامت است نه مستی ناشی از شرب خمر.

همچنین آیه « يَتَجَرَّعُهُ وَ لَا يَكَادُ يُسِيغُهُ وَ يَأْتِيهِ الْمَوْتُ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ وَ مَا هُوَ بِمَيِّتٍ» (ابراهیم/17)، مراد این است که گرفتاران منیت و خود خواهی ، گرچه به ظاهر زنده اند،

¹ . رک. یاسین، خلیل، اضواء علی متشابهات القرآن، دارومکتبه الهلال، ج1، ص249